

Sõna, mõiste ja ideoloogia

Laulatusest

abielureferendumini

Keset veidratel poliitilistel ajenditel tühjast kohast lõkkele puhutud abielureferendumi arutelusid saatis laulu-uurija Taive Särge kirjastatud sõna *laulatus* kohta. Otsides materjale sõnade *laul* ja *hää* kasutamise kohta eesti keeles, oli ta avastanud, et naaberkeeltes sellele tähenduseseostest sobivat vastet ei leidu, ja kuna etümoloogiasõnastik seda kui tuletist ei kajasta, uuris ta, kas vana kirjakeel pakub sõna tekkele mingit selgitust. Kristliku terminoloogia kujunemise kontekstis oli *laulatus* juba varem tähelepanu äratanud ja nüüd sundisid abieluvaidlus ja Taive Särge küsimus taas mõtlema sõna ja mõiste keeruliste vahekordade üle. Sest kui referendumiküsimuse esimene variant („Kas Eesti Vabariik tunnustab abielu üksnes mehe ja naise vahelise liiduna?“) klassifitseerus viktoriiniküsimuseks, siis praegust (seisuga novembri lõpp 2020) võiks pidada suunatuks mingi tulevase sõnaraamatu koostajatele. Ehkki võib aimata, et küsimusega „Kas abielu peaks jääma Eestis mehe ja naise vaheliseks liiduks?“ ei taheta teada mitte seda, mida sõna *abielu* edaspidi peaks tähendama, vaid midagi hoopis muud.

Etümoloogiliselt on sõnade *abielu*, *abikaasa* algusosa kohta käibel kaks seletust. Kuue aasta eest ilmunud raamatus selgitab Udo Uibo, et *abi-* taustaks on germaaniaenuline *aivoi*-tüvi algse tähendusega 'seadus' (millest pärineb ka saksa sõna *Ehe* 'abielu'), mis on häälikuliselt kokku

langenud veel vanema indoiraani laenu *abi* nõrgaastmelise tüvekujuga *avi*. Rahvaetümoloogiliselt hakati liitsõna *abielu* esi-osa seostama tähendusega 'abi' ning see sisendab „kujutluspilti kaasadest, kes aitavad teineteisel elada“¹ Paar aastat varasem etümoloogiasõnaraamat kinnitab samuti, et *abi-* on rahvaetümoloogiliselt kokku viidud sõnaga *abi*, kuid ütleb selle päritolu ja algse tähenduse kohta ettevaatlikult, et *abi-* „[v]õib olla tuletis *avama* tüvest, esialgne tähendus on võinud olla 'avalik abieluühendus“² Sama päritolu sõna esineb peale eesti keele ka liivi, soome ja isuri keeles. Soome etümoloogiasõnastikeski pakutakse liitsõna *avioliitto* esiosale kahte erinevat selgitust. Omatüve *ava*-lähelise algupära oletamisel on selgitatud, et *avio*-algulist sõna võis tähenduslikult motiveerida vastandus *sala*-algulistele suhet märkivatele sõnadele.³ Niisiis on alg-tähenduse mõttes tegemist kas 'seadustatud' või (salajasele vastanduvalt) 'avaliku' kooselu vormiga, millele eesti keeles lisandub rahvaetümoloogilise ühendamise tagajärjel abistamise tähendus. 2009. aastal ilmunud „Eesti keele seletav sõnaraamat“ annab *abielu* tähenduseks: 'mehe ja naise (hrl. ametlikult registreeritud) perekondlik liit ning kooselu';⁴ selle aluseks olnud 1988. aastal ilmunud vihik toob tähenduse

¹ U. Uibo, Sõnalood. Tallinn: Tänapäev, 2014, lk 179–180.

² Eesti etümoloogiasõnaraamat. I. Metsmägi, M. Sedrik, S-E. Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012, lk 42.

³ Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Kd I: A–J. A. D. Kylstra, S-L. Hahmo, T. Hofstra, O. Nikkilä. Amsterdam: Rodopi, 1991, lk 49.

⁴ <https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=abielu&F=M> (20. XI 2020).

kirjelduses „seaduse” koguni eksplitsiitselt sisse: ’mehe ja naise (hrl. seadusega vormistatud) perekondlik liit ning kooselu.’⁵ Tähdendusseletus küll rõhutab viidatava elamisvormi ametlikku seadustatust, kuid lausa vältimatuks seda ei pea ning näiteks liitsõna *vabaabielu* keegi ilmselt otsese oksüümoronina ei taju.

Sõna *abielu* oli tuntud juba vanas eesti kirjakeeles ja on fikseeritud esimest korda XVI sajandi lõpust pärinevas käsikirjalises 6. käsu sõnastuses: *Sina ei peat se abbielo üleähstma*.⁶ Kümne käsu ja kristliku õpetuse kontekstis ongi sõnad *abielu* ja *abikaasa* kirjakeele esimestel sajanditel saksa pastorite vahendusel eesti keeles jäädvustatud ning seetõttu kannavad nad seal muidugi just seda tähendust, mida need sõnad kristliku Euroopa ideaalide kohaselt pidid kandma. Nii et varasest kirjakeelest pole mõtet otsida kinnitusi sõnaosa *abi-* ühe või teise võimaliku „alg tähenduse” toetuseks või kõrvaleheitmiseks. Sealse kontekstis tähistab sõna kiriklikult seadustatud kooselu vormi. Rahvalaulust võib leida natuke mitmekihilisemaid näiteid, nagu

Ööldi mind mehi magama,
ööldi mind poissa pidama,
abikaasa armastama! (Koeru)⁷

Aga rahvalaulu korral raskendavad täpsema tähenduse piiritlemist parallelismi ja alliteratsiooni nõuded, pealegi on enamik rahvalaule kirja pandud XIX sajandi lõpul (konkreetne näide 1888), nii et need peegeldavad igal juhul (peale kõige muu võimaliku) juba kristlikku tähendust.

Püüdes jõuda sõna ja selle tähenduse juurest mõiste ja selle arenguloo juurde, tuleb tõdeda, et XIX sajandist palju kaugemale minevikku minna on keeruline. Ka eesti n-ö traditsioonilised pulmakombed ulatuvad tagasi ainult XIX sajandini. Varasemast on siiski olemas üksikuid tähelepanekuid, mis pakuvad hoopis teistsugust pilti.⁸ Nende tõlgendamisel tuleb muidugi olla ettevaatlik, sest need on kirja pandud saksa kroonikute ja kirikuõpetajate moraaliprismast lähtuvalt. Kirjalikku teavet eestlaste seksuaalelu kohta leidub August Wilhelm Hupeli vahendusel üsna ohtralt XVIII sajandist.⁹ Ka Hupeli järgi ei vasta tollaste eestlaste arusaamad sugugi kristliku abielu kiriklikult seadustatud ideaalnормile, vaid on pigem väga vabad ja „avatud”. Aga taas: saksa valgustajast kirikuõpetaja kirjelduste põhjal eesti talupoegade tegelikke moraalnorme rekonstrueerida on problemaatiline. Ka varasemate pastorite sulest pärit märkmetes kurdetakse eestlaste kombelõtvuse üle. Kuivõrd järelevalve koguduseliikmete eluviiside üle kuulus vaimuliku kohustuste hulka, on igati ootuspärane, et pastorid kiriklikult seadustatud abielu nõude eiramise pärast muretsesid.

Abieluinstituatsioon on eri rahvaste juures eri aegadel olnud paikkonniti erinev ja pälvunud seetõttu kultuuriantropoloogide seas palju tähelepanu. On teada, et Saksa maalgi suhtusid talupojad näiteks abielueelsesse seksuaalvahekorda sallivalt, kuid Indrek Jürjo oletab, et Liivimaa talupoegade seksuaalkäitumine võis olla veelgi vabam ning rangete kristlike moraalnormidega veelgi vähem kokku sobida.¹⁰

⁵ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 1. vihik. A–bakhantlik. Tallinn: Valgus, 1988, lk 24.

⁶ Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. E. Ehasalu, K. Habicht, V-L. Kingisepp, J. Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 84.

⁷ Eesti rahvalaulud. Antoloogia III. Toim Ü. Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 209.

⁸ A. Hein, Vanaaja pulm. Tallinn: Tänapäev, 2018.

⁹ I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk 269–275.

¹⁰ I. Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819, lk 271.

Pole siiski põhjust arvata, nagu saanuks eestlaste ja meie eellaste abielu mõiste ümberkaudsete rahvaste omast kuigi drastiliselt erineda. Ja kui selle mõiste sisu ümberkaudu muutus või edaspidi muutub, siis muutus ja muutub see varem või hiljem ka eesti keelt kõnelevate inimeste n-õ vabas teadvuses, ükskõik kuidas seda seadustes defineeritakse või mis sõna või sõnu selle kohta otsustatakse kasutada. Sõna *abielu* võidi võtta kasutusele seadustatud kristliku kooselu tähenduses mingi muu sõna asemele, mis oli tähistanud teistsugust koos- või kokkuelamise vormi, aga sama hästi võis seesama sõna tähistada varem pisut teistsugust kooselu vormi ja hakata kristliku moraali levides tähistama kiriklikult seadustatud kooselu.

Nii pole nüüdki küsimus mitte sõnas, vaid mõistes. Või õieti muidugi hoopis milleski muus, sest sõna edaspidist tähendust või mõiste tulevast sisu ei saa määrata hääletamise teel ega isegi mitte seadusega. Keeleteaduslikus mõttes on referendumil esitada kavatsetav sõnaraamatu-küsimus sisutühi. See, mida sõna *abielu* edaspidi tähendama hakkab, sõltub sellest, kuidas seda kasutatakse. Kui sõnaga liiga palju poliitiliselt trikkitada, võib sellele tekkida hoopis koomiline või lausa halvustav tähendusnüans. Nagu juhtus näiteks juba XVII sajandist teada ilusa vana sõnaga *seltsimees* Nõukogude okupatsiooni sunnil. Koos elavatele inimestele riiklikult tagatud õigused ei tulene ühe või teise sõna tähendusest. Kui neid õigusi mingi inimrühma suhtes piirata tahetakse, siis öeldagugi nii.

Sõna *laulatama* taust on ühelt poolt palju lihtsam, teisalt aga huvitavamgi. Tegemist on kitsalt kristliku terminiga, mille tähenduseks on seletava sõnaraamatu järgi 'kiriklikult abielu õnnistama'. Niisugusena on see tuttav eesti kirjakeeles juba vähemalt alates 1622. aastal ilmunud katoliiklikust käsiraamatust „Agenda

Parva”, kus üldiselt ladinakeelse teksti sees seisab abiellu astuvale mehele etteantud eestikeelne lause: *Mina N. wetta sinno N. hennele omas heiges nink laulatetus abinaises*, ning naisele: *Mina N. wetta sinno N. Omas heiges nink laulatetus abi miehes* (lk 45–46). Põnevaks teeb sõna asjaolu, et kuigi tegemist on ilmselge kristliku terminiga, puudub sel meie kristlikes eeskujuga laenukeeltes samasuguste tähendusseostega vaste, mis võimaldaks seda käsitleda tavalise tõlkelaenuna. Näiteks saksa keeles kasutatakse sama toiminguga kohta verbi *trauen*, mille tüve tähenduseks on 'uskuma, usaldama'. Vanemas saksa keeles ja meiegi vanemates kirikuraamatutes esineb saksa vastena ka ladinatüveline sõna *kopulieren* 'paari panema'. Rootsi keeles kasutatakse verbi *viga*, mille üldisem tähendus on 'pühitsema, õnnistama', ja sealt on laenatud ka soome *vihkiä*. Vene keeles on kõnealuse talituse kohta kasutusel verb *венчать* laiema tähendusega 'pärjaga ehtima, kroonima'. Eesti keelega häälikuliselt kokkulangevat sõna *laulät* 'laulatama' kasutatakse küll läti keeles, aga laulu tähistava nimisõna jaoks on läti keeles hoopis teine tüvi ning verbi *laulät* peetakse kas liivi või eesti laenuks,¹¹ nii et sõna tähenduslike seoste kohta läti keel selgust ei too. Täenduslikke seoseid ei aita selgitada ka liivi keel, kus *laul*-tüvega sõnade hulgas esineb peale verbi ka noomen *loulib* 'laulatus',¹² mis aga võib olla omakorda hoopis läti laen (vrd *laulība* 'laulatus').

Valgust näivad eesti sõnale heitvat hoopis idapoolsed õigeusu alale jäävad sugulaskeeled, ehkki Lääne kristluse mõjusfääri kuuluvaid luterlikke eestlasi peaks Ida kristluse sfääri kuuluvatest hõimusugulastest justnagu lahutama oluline kultuuripiir.

¹¹ K. Karulis, Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga: Avots, 2001, lk 508–509.

¹² L. Kettunen, Livisches Wörterbuch. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 1938, lk 203.

Vadja keeles on *laul*-tüveliste sõnade seas verbid *laulottaa* ~ *lauluttaa* ~ *laulotuttaa* ~ *laulututtaa* ~ *laulöttaa*, mille kõigi tähenduseks on toodud 'matusetalitust pidada, jumalasõnaga matta; *omne/vamь, -ть* (покойника)'; mõnel juhul lisaks ka 'matusetalitusel õnnistada' või '(surijale) viimast võidmist teha' või 'eestpalvet (surnutele mälestusjumalateenistusel) pidada'; ka ilma liiteta verb *lauloa* 'laulda' võib esineda tähenduses 'matusetalitust pidada, jumalasõnaga matta'.¹³ Isuri keeles esineb verb *laulattā* tähenduses 'haiget suremiseks ette valmistada; (surnut) õnnistada'.¹⁴ Ka karjala keeles kasutatakse nii verbi *lauloa* kui ka *laulattoa* surnu õnnistamise või matusetalituse pidamise tähenduses.¹⁵ Õigeusu alale jäävate sugulaskeelte ja eesti, liivi ning läti keele tähenduste peale kokku tundub, et *laul*-tüvelist *ta*-liitega verbi võidi algselt kasutada laiemalt mis tahes kirikliku talituse kohta, mida vaimulik laulu saatel läbi viis, lähteimpulsiks ilmselt vene rahvapärane kasutus (vrd eespool vadja verbi tõlkena esitatud *omne/vamь, -ть* (покойника), mis tähttäheliselt tõlkides olekski '(kadunukest) laulatada' või

'ära laulda'). Läänepoolsetel aladel ahenes selle tähendus abielutalituse tähistamisele, idapoolsetel matuseriituse ja viimse võidmise tähistamisele. Seesugune omapärane areaalselt levinud tuletis meenutab natuke eesti verbiga *ristima* ühist päritolu sõna levikut. Sellegi mõiste väljendamisel moodustavad eesti ja idapoolsed õigeusu ruumi kuuluvad läänemeresoome keeled koos läti (ja leedu) keelega ümberkaudsete slaavi keelte keskele jääva muukeelse teraviku, milles esimest sakramenti tähistab vanavene verbiga *kristiti* 'risti lööma, ristima' häälikuliselt kokku sobiv sõna, samal ajal kui Kesk- ja Lääne-Euroopas (samuti Soomes) seostub esimest sakramenti märkiv sõna tähendusega 'vette kastma'.¹⁶ Nii siis tunduvad *laulatama* ja *ristima* olevat huvitavad terminid, mille kasutusloogika läti, liivi ja eesti ning õigeusklikes läänemeresoome keeltes annab aimu mingitest sügavamatest kohaspetsiifilistest arengutest.

Ühtaegu kinnitavad nii *abielu*, *laulatama* kui ka *ristima*, et sõnad ja mõisted võivad areneda täiesti eri radu ja foneetiliselt sõnakuju ei tasu üritada sirgjooneliselt siduda seda kasutavate inimeste ideoloogiliste arusaamadega.

KRISTIINA ROSS

¹³ Vadja keele sõnaraamat 3. Toim E. Adler, M. Leppik. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1996, lk 64–66.

¹⁴ R. E. Nirvi, Inkeröismurteiden sanakirja. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 1971, lk 253.

¹⁵ Karjalan kielen sanakirja. Kolmas osa: L–N. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura, 1983, lk 38.

¹⁶ K. Ross, S.-E. Soosaar, Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 10, lk 769–782.